

TALÁLKOZÁS NÉMETH LÁSZLÓVAL

HORNYIK MIKLÓS

Századunk európai irodalmában nemcsak regényeivel és drámáival, de tanulmányjaival is a legjobbak helyén áll Németh László műve. Kivételes szerepét a magyar irodalomban aligha szükséges bizonygatni, hisz a két világháború közötti magyar szellemi életet s a felszabadulás utáni irodalmat el sem képzelhetjük működése, könyvei nélkül.

Pályájának első szakaszában közíró volt, mint Széchenyi a reformkorban, esszéíró, mint Ortega y Gasset a húszas évek Spanyolországában, s negyvenéves munkássága során a szellemi élet mindenese, a „rendező nyugtalanság” nagy képviselője, mint Voltaire a felvilágosodás idején. Egy személyben szépíró, kritikus, történész, pedagógus, műfordító, nyelvész — de ki tudná beskatulyázni ezt a roppant műveltséggel s ugyanannyi tehetséggel megáldott Muszáj-Herkulest? Az irodalomtörténettől a filozófiáig, az orvostudománytól a kísérleti fizikáig bejárta az emberi szellem tájait, s nyelvet nyelv után tanulva, népek múltját és jelenét.

Szinte minden irodalmi műfajban maradandót alkotott. Műfajbéklyókat nem ismerő kísérletező kedve bekalandozta a verset és az elbeszélést, a regényt és a drámát, de sohasem ötletszerűen, inkább egy irodalom-alapító tudatosságával párosulva. A líra mellett regény- és drámai irodalmunk sokáig másodrangú kifejezési formává züllött; Németh László életművével helyreállította a megbillent egyensúlyt: klaszszikus szépségű regények és drámák sorával népesítette be irodalmunkat.

Az esszéíró nemzedék vezéralakja volt, de Szerb Antalékkal, Halász Gáborékkal ellentétben ő nem menedéket keresett az irodalomban, hanem életpéldát s energiát ahhoz a harchoz, amely a magyar társadalom megújításáért folyt a szellem frontjain. Sajgó sebeket osztva és szenvedve, tétovázás és taktikázás nélkül dobta magát a közéletbe, hogy kiutat keressen a kiúttalanságban.

Nemrégén újra elolvastam *Széchenyijét*, s rádöbbenem arra, amit korábban csak sejtettem: hogy mennyire rokona a magyar romantika e hősének. Társadalmi reformeszméi, közéleti szereplése (a reformkornál jóval fullasztóbb, levegőtlen Horthy-korban) bizonyítják ezt. Alkatbeli rokonságukra vall az is, hogy bár Németh László erkölcsileg

politikailag a forradalmi átalakulásért küzdött, fegyveres harcra gondolni sem mert: csak egyfajta belső átalakulásban, minőség-forradalomban tudott hinni, miként maga Széchenyi is.

Legtöbb kritikusa szavá teszi, hogy tanulmányaiban sok a tévedés. „A szellem embereit — írja Németh László —, akik folyton a jövő bizonytalan anyagában dolgoznak, mint a tudomány kísérletezőit nem tévedéseik, hanem eredményeik alapján kell megítélni.”

*

Németh Lászlót tavaly októberben látogattam meg először. Azon a délelőttön tán nyolc vendég is megfordult a sajkódi házban, tanítványok, barátok s magamfajta idegenek. Házigazdánk nem takarékoskodott idejével, úgy osztotta szét közöttünk, mint egykor vásárhelyi diákjai között, tudását, élettapasztalatát, emberségét.

Amikor elmondtam jövetelem célját, Németh László tapintatosan értésemre adta, hogy interjút ne várjak tőle: szívesen elbeszélget bármiről, de ezt fölösleges nyilvánosság elé vinni.

Hosszadalmas lenne elmondanom, hogyan jött mégis létre ez az interjú, elég talán annyi, hogy két sajkódi látogatás, egy pesti és egy galyatetői beszélgetés meg egy levélváltás eredménye. E furcsa körülményesség okaira rávilágít Németh László levelének alábbi része:

„Az utóbbi időben többször megpróbáltam, hogy a legfeltűnőbb félreértéseket, velem kapcsolatban, helyreigazítsam. Kísérleteim gúnyos szájelhúzás fogadta: Bízunk azt az irodalomtörténetre. S igazuk van: minden népnek csak olyan véleménye lehet íróiról, amelyet kiküzd, megérdemel. Kérdéseidre sem azért válaszolok, hogy az irodalomtörténetet vagy akár a közvéleményt befolyásolni próbáljam. Egy fiatal embernek a kíváncsiságát akarom kielégíteni, aki érdeklődését s ragaszkodását, amikor erre alkalom nyílt, nyilvánosan is ki merete mutatni.”

A szóbeli és írásbeli válaszok eléggé szűkszavúak voltak. Itthon aztán kezembe került az író 1965-ben írt, máig kiadatlan *Negyven év* című pályatörténete; jóváhagyásával a hézagosabb részeket, a kurtább válaszokat ebből a könyvből egészítettem ki.

P Á L Y A K E Z D É S

— *Horváthné meghal* című elbeszélésével 1925-ben megnyerte a *Nyugat* novellapályázatát. Ez volt első irodalmi szereplése, neve ekkor vált ismertté. Van-e e művén kívül olyan fiatalkori írása, amit az olvasóközönség máig nem ismert meg?

— Tizenhét éves koromtól, amikor írni kezdtem, huszonnégyszázasig, amikor első novellám megjelent, persze elég sokat írtam, de az szerencsére csaknem mind elveszett. Kiadatlan tanulmányaim közé két írást vettem fel, amelyek a pályázatnyerés előtt, 1925 nyarán keletkeztek; ezeket is inkább csak emlékül: mint próbáltam biológiai műveltségem s írói emberlátásom egy verstani probléma megoldásában (*Az Ady-vers genézise*) s egy belgyógyászati javaslatban (*Új szempontok a status praesens felvételében*) összekapcsolni.

— Munkásságában jóformán nincs is nyoma az íróvá érés folyamatának: teljes fegyverzetben lépett a közönség elé. Már első novellájának stílusát megdicsérte Osvát, tanulmányírói felkészültsége pedig kiérdemesült esszéistákat is bámulatba ejtett... Milyen körülmények segítették ezt elő? Milyen ösztönzéseket kapott környezetétől?

— Korai novelláim s első tanulmányaim olvasva, én inkább azon képedek el, milyen készületlenül merészkedtem a nyilvánosság elé. De ez érthető is; ha készültem valamire: hát a versre, a verses drámára legfőlebb. Regényt, tanulmányt meg éppen a nyilvánosság előtt kezdtem írni; a szerep volt: tanítóm, a gyakorlat: készülésem. Hogy milyen ösztönzéseket kaptam? Erre Adyn s a *Nyugat* íróin kívül olvasd el a Toldy gimnázium értesítőjében nemrég megjelent emlékezésem: *Mit köszönhetek a Toldy reálnak?*

— Milyen természetű nézeteltérés távolította el a *Nyugattól*? Csak Babits irodalomszemlélete?

— A mondanivalóm távolított el, amely számára a *Nyugat*ban nem volt hely s amely a *Tanú* megindítására kényszerített. A „nézeteltérés” ennek volt következménye.

HARMADIK MAGYARORSZÁG

— *Ember és szerep* című vallomásában, amely a mi *Kalanyánkban* jelent meg először, azt írta, hogy már a *Horváthné meghal* írása táján „a magyar szellemi erők organizátora” szerepet volna lenni, s ezt vesztére Osvátnak is tudtára adta...

— Valószínű, hogy Osvát Ernót nem mint szépíró felfedezőjét érte bennem a csalódás. Ő az én írói, sőt költői képességeimnek, ahogy megjegyzéseire visszaemlékszem, igen jó diagnosztája volt. A csalódást egy levelem okozhatta, melyet Bécsből, nászutamról, a díj átvétele után írtam neki, s amelyben szívemből és terveimből, krónikussá vált rossz szokásom szerint, többet mutattam meg, mint bölcs lett volna. Ebbe a levélbe csúszott bele a fiatalos mondat, hogy a „magyar szellemi erők organizátora” óhajtok lenni. Osvátot azonban, aki bizonyos területen az volt, valószínűleg nem ez a távoli konkurrencia idegenítette el tőlem, mint akkor hittem, hanem a levélben lappangó politikum. Az jelentkezett már ebben a levélben is, amit néhány évvel később egyik írásomban (melyet egy jobboldali lap adott vissza) *Harmadik Magyarországnak* neveztem. Ez a Harmadik Magyarország akkoriban nem volt még sehol, semmiféle párt, intézmény, csoport nem képviselte... Jobban hasonlított egy platonai ideához, melyet egy nem politikára született ember a földre akar húzni, a valóság mélyebb vagy mennyei természeteként előcsalni, mint használható politikai programhoz. A különös, hogy ez a platonai Magyarország, a következő évtizedekben, ha hivatalos képviselőt nem talált is, az eseményekbe, a nemzet s főként az értelmiség közérzetének az alakításába mégiscsak beleszólt.

K É S Z Ű L Ő D É S

— A *Készülődés* tanulmányait olvasva, úgy rémlik, mintha író-társaimban elsősorban egy új írói lovagrend, kerekasztal tagjait kereste volna . . .

— Ennek az „igazinak” érzett Magyarországnak az előhívását, pályám első hat-hét esztendejében, néhány alkalmi cikktől eltekintve, szinte kizárólag irodalmi tanulmányokban kíséreltem meg. Nemcsak mert erre volt módom, azért is, mert túlbecsültem az irodalom lehetőségét, mely Magyarországon viszonylag valóban nagyobb, de mégsem akkora, mint én képzeltem.

1926—31 közé eső tanulmányaim, melyek jóval később *Készülődés* címen jelentek meg, céloknak megfelelően három területen mozogtak. A régibb magyar hagyományokból, de főként az előttünk járt nemzedék, a *Nyugat* íróinak a munkáiból igyekeztem kiolvasztani, amit ebben az új országalapításban (melyet a történeti Magyarország szétesése bizonyos fokig időszerűvé tett) használhattunk. A század első nemzedéke, Ady Endre és kortársai után ekkor kezdtek fölbukkanni egymást keresgélve egy új, csaknem olyan jelentős nemzedéknek a zavaros időkben különös, egyéni utakat megjárt tagjai: ezeket szerettem volna új lovagrenddél, magyar kerekasztallá összehozni. Végül, hogy az új Magyarország ne csak az igazi, de a legfrissebb, legmodernebb is legyen, mely a kor sugallatait a maga javára használja, s eleven anyagcserében eredményeit is tovább tudja adni, nyelvet nyelv után tanulva, több nagy tanulmányban mértem föl olyan írókat, mint Pirandello, Gide, Freud, Ortega, s kritikai naplómban egy-egy könyv kapcsán tucatjával mutatva meg másokat, mint Joyce, Valéry, Claudel, Huxley, Lawrence stb.

S Z E M L É L Ő H E L Y E T T : T A N Ű

— A magyar esszéirodalom történetében a *Tanúnak* központi szerepe volt. Kérem, mondja el a lapindítás körülményeit, a *Tanú* küldetését.

— 1931-ben először láttam be, hogy az irodalmi élet mérgező a számomra: megront, s amit fontosnak érzek, belém fojtja. Ekkor hallgattam először el, s az elhallgatás, mint mindig, ekkor is termékeny korszakot jelentett, a *Gyász*, a *Bodnárné* ekkor készült el, a *Tanú* első számai ennek az évnak az érdeklődés-lázát, világ-tágulását sugározzák. A porondra, mint később is, a kötelesség szava rántott vissza; ebben az esetben Gulyás Pál tanulmánya, aki „a magyar ifjúság új orientációját” látta bennem, s elhítette, hogy bűn elhallgatnom. Levélváltásunkban született meg a *Tanú* címe s gondolata: a magamírta folyóirat, melyet iskolaorvosi fizetésünkből adtunk ki, s melyre a fejesek megindulásakor annyit mondtak: Majd meglátjuk, meddig bírja; — meddig szellemiekkel, meddig anyagival. Szellemiekkel négy évfolyamon, nyolcvan nagy íven át bírtam, az anyagi gondot az első év végén a nyomda mint kiadó vette át. A folyóirat próbára erkölcsileg tett: nem volt könnyű a mindenfelől — három nemzedékből — jövő rosszallást

elviselnem, hisz szinte mindenki letette — olyanok is, akiket nagyra becsültem — vállalkozásommal szemben a garast.

— Milyen szerepe volt ebben a lapalapításban Ortega példájának?

— Az előző években ismertem meg a spanyol gondolkozó munkásságát. Neki volt ilyen magáírta esszesorozata: az *Espectador*. Ez a keret s a cím, sajnos, nem az egyetlen, amit Ortegától kaptam. Az elmúlt két évtizedben (minthogy egy nagyobb tanulmányt is írtam róla) sokat emlegették a „reakciós”-nak minősített írőhöz fűződő kapcsolatomban. Valójában Ortega hatása is olyasféle volt, mint Prousté, nem a gondolatait, módszerét vettem át: annak a lehetőségét láttam s kívántam meg benne, hogy egyetlen elme a kor teljes szellemi látképét fölrajzolhatja. A múlt század nagy regényírói a jelen történészei voltak. Itt olyan gondolkozót ismertem meg, aki az esszé fogalmi nyelvén írta kora történetét. Mint természettudományi képzettségű s történeti érdeklődésű író, aki akkor már az orosz és spanyolt is beleértve az európai nyelveket olvastam: eszközeim bizonyos fokig megvoltak ehhez a feladathoz. A cél azonban, amely belé az új feladatkitűzéssel törtem, egész más volt, ahogy a helyzet is, mint Ortega esetében.

Több mint harminc év múltán úgy látom, hogy a magyarság, százados pusztulásának a tüneteként, előbb a helyzetérzést, majd a tudatot is elvesztette, mellyel egy nép új történeti körülmények közé jutva irányt és teendőt talál. En ettől a nemzeti amenciától szenvedtem úgy, mint kortársaim közül tán senki sem, s ezt a tudatot akartam dilettáns módra, a végszükségtől igazoltan, újraszóni. „Műzsám a szorongó tájékozatlanság”, mondta folyóiratomban bevezetője. Ezt a szorongást próbáltam egy nálunk eddig példátlan vállalkozásban eloszlatni, s a helyes életcél magamon át olvasóimnak is megtalálni. Kísérletembe így morális elem is került: az „új enciklopédia” a cselekvés helyes módját segítette volna felfedezni. A folyóirat címe: a *Tanú* is ezt fejezi ki; az *Espectadorral*, Szemlélővel inkább vitázva, mint másolva azt.

A MINŐSÉG FORRADALMA

— A *Tanú* első köteteiben még nem volt konkrét politikai program...

— A politikát ennek az első, tájékozódásra szánt évnek az anyagából teljesen kizártam. Volt szó a kapitalizmus végéről, az új fizikáról, Korányi Sándorról, a belgyógyászról, alkattanról, a clunyi zsinat koráról, de azt, hogy korunk politikája milyen legyen, inkább csak negatívumokban jeleztem, elválasztva magam, különböző mértékben persze, a kínáló világnézetektől.

— Később a minőség-szocializmus eszméje töltötte be a *Tanú*-ban a világnézet szerepét. Hogyan alakult ki ez az utópikusnak nyilvánított elmélete?

— A határozottabb politikai állásfoglalást a második évben egy erdélyi lap támadása kényszerítette ki, mely a marxista tanokat kérte számon írásaimon. Engem meglepett a támadás s az értetlenség, melyel a haladó író egyedülálló vállalkozásomat nézte, s tán élesebben feleltem, mint utólag kívánnám. A cikk címét és tételét (*Marxizmus és szocializmus*) azonban harminc év múltán sem tudnám egészen megtagadni. Eszerint a marxizmus a szocializmus 19. századi vértje, fegyvere, maga a szocializmus azonban messzebből jön és tovább megy, s ha a huszadik században győzni, uralkodni akar: új, korszerű fegyvereket kell kovácsolnia. Azt tehát, amit elvben a kommunisták is elismernek, amikor a marxizmus alkotó továbbfejlesztéséről beszélnek.

— Miért nevezte a lapjában fölvázolt irányt minőség-szocializmusnak?

— Számomra ebben a tanulmányban (mely később éppúgy, mint a Sztálin és Lenin közt éles különbséget tevő *Leninizmus kérdései*: idült vádpont lett ellenem) a szocializmus s a „minőség forradalmának” az összekapcsolása volt a döntő. A szocializmust, melynek követeléseit osztottam s vállaltam, a minőség-elv beoltásával szerettem volna ruganyosabbá, nyugatibbá tenni. Minőségen akkor azt a ragyogó, nyugtalan, éterlángszerű szellemi elemet értettem, mely a görög s a nyugati civilizációt a többitől elválasztja; ennek a szabadságával, vállalkozó kedvével akartam a keleti szocializmust gazdagítani. Az összekapcsolást, mint legtermészetesebb kohótól, kezdetben a *Nyugattól* vártam; majd az irredentizmussal szembefordulva Duna-Európa programjává tettem, kis népei közt a barátság szükségét négy nyelv s irodalom tanulásával s tanulmányozásával bizonyítva; végül a megpezdült magyarországi reformmozgalmat próbáltam az új, huszadik századi „minőség-szocializmus” porondjává avatni.

— Miben állt ez a reformmozgalom?

— Az 1933-as év, amely Hitlert Németország urává tette, nálunk ellenkező irányú védekező mozgalmat gerjesztett; írók, szociográfusok (akik, ha politizáltak, a kapitalizmus közelinek érzett összeomlására őrizték minőségüket) a konkrét nemzeti bajok felé fordultak; a földműves nép nyomora, az egykézű parasztszigetek, a feudalizmus tarthatatlansága lett a téma, s a világkonjunktúráról függetlenül a magyar állapotokat vizsgálva, széles szociográfiai alapot adtak annak a tudat-teremtő munkának, amelyre a *Tanú* vállalkozott. Egy ilyen mozgalom közelében én sem őrizhettem meg laboratóriumi elszigeteltségem. Az „új enciklopédia” egyre inkább a „mozgalom” fegyvertárává vált, annak az európai tájékozottságát, szintjét iparkodott biztosítani.

— Miért szüntette meg a *Tanút*?

— Akkoriban azt hittem, a mindenfelől rámnehezedő nyomás s a *Tanú* utolsó számában leírt betegség (*Árnyékvilág*) volt a folyóirat megszűnésének oka. Ma úgy látom, hogy a *Tanú*, ha az akkor megindult

írói mozgalom, a *Válasz* létrehozása, fenntartása, rádiószerkesztőségem módosította is programját, munkáját elvégezte, a „szorongó tájékoztat-lanság” kiengedett szorításából (egész életemre „tájékozódttam”); a kapott sebek, a rámszakadt magány pedig a szépirodalom lélek-mosda-tását kívántatta meg. Hisz a *Villámfény*nél még a *Tanú* utolsó előtti számában jelent meg.

EGY AJÁNLÁS TÖRTÉNETE

— *A minőség forradalma* című tanulmánygyűjteményét, mely a *Tanú* törzsanyagát tartalmazza, Szabó Dezsőnek ajánlotta. Ho-gyan látja ma Szabó Dezső szerepét?

— Szabó Dezső akkoriban, 1940 körül, imponáló harcban állt a hit-le-rizmus magyarországi árnyékával. Azzal az ajánlással ennek a harcnak a hősét akartam megtisztelni, ugyanakkor egy régibb hibát is jóvá-tenni. Szabó Dezső korai tanulmányainak sokat köszönhetek. Az *Élet és Irodalom* egyik szerkesztői jegyzetében („Negyedéves orvostanhall-gató”) tőle kaptam az első írói elismerést is. Persze a torzulásokat is láttam, melyekbe a lángész-gőz s a vállalt nehéz szerep vitte, s főleg amikor a *Tanú*val magam is rá emlékeztető szerepbe csúsztam, túlsá-gosan kegyetlen bírálattal próbáltam az élő mementót eltolni magam-tól. Szabó Dezső azonban újra megtalálta magát, s életének utolsó évei voltak a leghősibbek és legszebbek. Nemrég különben jó könyv jelent meg róla odakinn, Gombos Gyula írta; beleérzése s kritikája, úgy hiszem, eltalálta a helyes mértéket a méltatlanul elfeledettel szemben, s nektek is jó például szolgálhat, hogy kivételes kritikai páholytokból mint lehet vitatott alakokba öltözött hazai problémákkal foglalkozni.

IRODALMUNK: KÉZILÁMPÁS

— *Készülődés, A minőség forradalma és Kisebbségben* című esszégyűjteményeiben gyakran történt utalás a magyar irodalom nemzeti jellegére. Miben nyilvánul meg e nemzeti jelleg? Miben tér el irodalmunk a többi irodalomtól?

— Nem emlékszem, hogy a magyar irodalom nemzeti jellegét külön hangsúlyoztam volna. Én is olyasformán érzem, ahogy Móricz Zsig-mond írta egy nemrég fényrekerült jegyzetében: a nagy irodalom min-dig nemzeti irodalom. „A német kultúra más alapon nőtt, mint a spa-nyol, az orosz. Ma mindenik egyenrangú kultúra, de gyökerei annyira mások, hogy ha egy író a saját népe lelkét adja, akkor egy idegen nép fiának elébb meg kell tanulni ezt a lokális adottságot. Az oroszzt megtanulták, de a magyar olyan kicsiny és érdektelen nép, hogy nem tanulják meg.” A nem-nemzeti irodalomnak könnyebb a dolga: „egy homogén élvező réteget talál az egész világon”.

Amire te gondolsz, tán az (s erről csakugyan többször is beszéltem), hogy a magyar író, népe elárultságát s elárultságát látva, nem szoro-san irodalmi feladatokat is vállalt; az irodalom lett a kézilámpás, amellyel a magyarság kanyargós, szakadékokkal szegett útját bevilá-gítani próbálta. Ezt ma sokan, Újvidéken is, hibának tekintik; ahogy

egyiktek mondta: magyarságuk volt a botlasztó kő íróink útjában. Én nem hiszem, hogy így van. A magyar irodalom e gond vállalásával (melyet különben sem lehetett *nem* vállalni) többet nyert, mint amennyit veszített. Ha a magam példáját nézem: Mi voltam én? Alkaltilag gyenge, érdektelen ember, akit a természet semmiféle különös, elemi erejű képességgel nem tüntetett ki. Ez a gond csinált gondolkozót belőlem, s e gond vállalásában szereztem sebeket, amelyek mint szépírókat a szenvedés szakértőjévé tettek. S ha magamról ezt mondhatom: mennyivel inkább egy Adyról, az egész magyar irodalom fő-eréről.

— Ha már itt tartunk, egy sokat ismételt kérdést tennék fel: világirodalmi rangú irodalom-e a miénk?

— Móricz Zsigmond megadta erre is a választ: a világ nem vette még a fáradságot, hogy megtanulja a nyelvünket, nem a finnugort: a főműveink megértéséhez szükségést. S ha megnézzük a menedzsereket: kik s mit minősítenek ma világirodalomnak: ezen kár különösebben szomorkodnunk. Sokkal nagyobb tőke s lehetőség, hogy nekünk még *van* 19. századi értelemben vett „nemzeti irodalmunk”. Ennek a belső rendjét kár lenne a számunkra engedélyezett „világirodalmi” írók tekintélyével megbontani.

UTOLSÓ KÍSÉRLET

— *Utolsó kísérlet* című, hét részre tervezett, de máig befejezetlen nagy regényciklusát a mai olvasóközönség nem ismeri. Kérem, mondja el, milyen célja volt ezzel a regénnyel, s miért hagyta abba?

— Az *Utolsó kísérlet* keletkezés-történetét *Bogárdi diófa* című útirajzomban olvashatod; a teljes mű terve a kiadó folyóiratában jelent meg. A regény címe azt is kifejezi, amire készült. 1937 táján úgy láttam, hogy a magyarságnak nem lesz többé módja jövőjét, ahogyan terveztük, belülről a maga törvényei szerint alakítani; az *Utolsó kísérlet* ezt a törvényt mutatta volna fel. Ugyanakkor a magyar színek, értékek enciklopédiájának is szántam; Noé bárkájának, melyet a német özönvíz közeledtére ácsoltam. A regényt azért hagytam abba, mert a történelem helyi szélcsöndje, Móricz Zsigmond hívása módot adott, hogy a veszedelem ellen közvetlenül, kubikos módra harcolhassak.

A TÖRTÉNELEM ÁRNYÉKÁBAN

— E harc dokumentumai: a *Kisebbségben*, a *Berzsenyi*, a *Szekfü Gyula*, a *Széchenyi*... Keletkezésükről csak a kor vallhatna vagy maga a szerző — a mai olvasónak.

— 1939 tavaszán, Csehszlovákia megszállása táján, egyik vezető folyóiratunk négy közéleti előkelőség mellett engem is fölszólított, hogy a fiatalabb nemzedék nevében az akkori idők megdöbbentő jelenségéről, a német származásúak nyílt, tömeges visszánémetesedéséről, a disz-

szimulációról írnak. A fél ívre tervezett tanulmányból egész kis könyv lett, sok tekintetben hibás, amelyben azoknak a hónapoknak minden töprengése, zaklatottsága utat talált (*Kisebbségben*). Ugyanezen az őszön, már a lengyel hadjárat után, a nagy regényíró, Móricz Zsigmond vette át a *Kelet népe* című folyóirat szerkesztését, s könyvem alapján maga mellé fogadott, adjutánsul. Most már nemcsak írnom kellett, de vele vagy helyette az országot járni; a vihar köldökében támadt csöndet a nemzeti tudat megerősítésére kihasználni. A következő évben maga a kormány indíttatott, suba alatt persze, a német *Signal* ellensúlyozására Zilahy Lajossal egy képes folyóiratot, a *Hidat*, amelynek főmunkatársa lettem; az egyetlen, aki minden számba beadta penzumát. Egy társaság a magyar náciik — nyilasok — mozgalmát próbálta ellensúlyozni; az ifjúsági szervezetek németellenes csoportjainak író-előadó kellett; egy jogi jegyzetek kiadásán felcseperedett kiadó, aki száznál több korszerű kiadványa közt tanulmányaim tíz kötetét is kiadta, konferenciákat szervezett, melyeken meg kellett jelenem. Az *Utolsó kísérlet* írójából publicista s vándor-előadó lett: egy a négy-öt ember közül, aki az ifjúság s a jogos elégedetlenség átállását a német oldalra megakadályozta... Csupa olyan munka, melyre inkább polgári kötelességből, természetem s írói céljaim ellenére vállalkoztam.

— Mit érez maradandónak akkori munkásságából?

— A cikkek, előadások tengerében keletkezett azért két-három tömörebb sziget is. A megkapaszkodás, melyre a nagyobbak s főként hosszabbnak képzelt hitleri veszély kényszerített, most tesz történezzé. Első irodalomtörténeti munkám a preromantika nagy költőjéről, Berzsenyiről még 1937-ben készült; elhagyott előszava, mely német tanulmánykötetembe is belékerült, jobban elárulja, mi izgatott a megírásakor, mint maga a kötet. Olyan népeknél, melyeknek nincs spontán támadt százados mederben folyó irodalmuk, az irodalomalapítás: választás dolga is. Hogy folyt le ez a választás, milyen hibákkal, a 18—19. század fordulóján, s hogy maradt ki belőle olyan nagy lehetőség, mint amit Berzsenyi tehetsége jelez? A *Kisebbségben* mélyén az útvesztés kérdése ült szélesebb történeti távlatban; amit Ady úgy fejezett ki: hogy veszett el a magyar a magyarban, hogy bomlott fel, amit újrászóni szerettünk volna: a nemzet öntudata. Ennek az öntudatnak a védelme s teremtése címen szálltam vitába az ellenforradalmi kor nagy történészével, *Szekfű Gyulával*, aki egy Habsburg-restauráció javára írta át igen nagy készültséggel s művészettel egész újkori történetünk. Valóban Dávid-Góliát harc volt: ezen a hatalmas munkásságon könyvről könyvre, fejezetről fejezetre végigmenni s azt a régi kuruc—labanc antinómiából kiemelve, a kelet-európai történelem részeként a pusztulásból fölpislogó új tudat iskolájává tenni.

E korszak legjelentősebb történeti műve mégis a nagy reformátor születésének 150-ik évfordulójára írt: *Széchenyi*. A romantika nem egy nagy alakjának volt álma, hogy mint Amerikában Bolívar, új országot alapítson. Széchenyi, aki mint a napóleoni háborúk katonatisztje, külföldön utazgató, elnémetesedett főúr, harmincöt éves koráig édes-keveset tudott hazájáról, ezt az álmot Európa közepén váltotta valóra.

Ha irodalmunknak nincs is olyan nagy névben összegezhető alakítója, mint Puskin, Mickiewicz vagy akár Lessing és Herder, az országnak van — ő. S ez az államférfi, aki a nemzet képzeletét olyan nagy szimbolikus tettekben foglalkoztatta, mint jövedelmének a felajánlása a megalapítandó Akadémiára, az adófizetést megtörő Lánchíd építése, megőrülése s az örültekházából a Bach-rendszert csúffá tevő *Blick* ki-csempészése, de még öngyilkossága is: egy negyven évet átölelő, páratlanul őszinte, a romantika nevű betegség kórtanába mélyen bevilágító naplót hagyott maga után, melyben a történelmi tettek a fonákjukról olvashatók.

— A *Kisebbségben* III. kötete túlnyomórészt színházi kritikákat tartalmaz; ezzel milyen célja volt?

— Ennek is megvolt a gondolati összefüggése tudatébresztő, ébren tartó tevékenységünkkel. Az irodalom rádiusza sehol sem nyíltat tágabbra, mint a nemzeti drámára rákapartott tömegekben. Nemzedékünkben több olyan író tűnt fel, aki a magyar színpadot jó darabokkal láthatta volna el. Az én három színművem s mások bemutatása azonban arról győzött meg, hogy a színházi Felhőkakukkváron, mely az író s tömegek közé épült, mégsem törhetünk át: a színház, ha egyáltalán másorra tüzi, a nemzeti dráma jövője szempontjából legfontosabb darabokat mellékmunkaként kezeli, az úgynevezett színházi világ, kritikások, pletykalapok meg határozottan ellenségesek vele szemben. Amikor színházi kritikák írására adtam magam, ezen a torlaszon akartam, a magam drámaírói pályáját föladva, rést ütni. De ahogy haladt az idő, egyre jobban lohadt bennem az arkangyali harag, s egyre jobban megkapott a színház világa, a színkritika csillogó ökonómiaja. Van ebben valami a szonett bravúrjából: egy-két oldalon egy Grillparzert, Giraudoux-t jellemezni, a darabba írt előadástervet a rendezővel egybevetni, alakításokat néhány sorban megítélni, közben a mesterséget is tanulni. Kár, hogy egyik régi darabom, mely az egyik sértett igazgató kezében volt, gyenge bemutatásával s a körötte rendezett botránnyal ebből a paradicsomból is kiszorított.

— A *Kisebbségben* utolsó fejezetének két címében is a „híd” szó szerepel...

— A *Híd* megindulásakor egy *Most, Punte, Silta* című cikkben, mely a három kelet-európai nyelvcsalád, szláv, román s finn nyelvén ismételte meg a „híd” szót, a kelet-európai népek összetartozásáról írtam; a tejtestvérséget, a sors teremtette közös vonásokat a Duna-medencéről egész Kelet-Európára kiterjesztve. A *Híd a Dráván* pedig, Ivo Andrić híres regénycímét előlegezve, néhány héttel azelőtt jelent meg, hogy a németek országunkon át Jugoszláviára zúdultak.

ÉRTELMISÉGI TÁRSADALOM ÉRT

— Az 1943—44-ben keletkezett *Értelmiség hivatását* ma már csak kevesen ismerik. Kérem, mondjon néhány szót erről a munkájáról.

— 1942 őszétől világos volt, hogy Németország a háborút elvesztette... Aki kezébe veszi az *Értelmiség hivatását*, meglepetve látja, hogy soha, tán még a *Tanú* első éveiben sem dolgozott ilyen derűs színekkel a tollam. Az öröm nemcsak a német hübrisz bukásának szólt — a darabka felhőtlen égnek is, amely alatt már megint lehetett, mint annyi magyar fiatal tette, tervezni, aranykort álmodni. S bár a többiekkel ellentétben semmi kétségem nem volt, hogy ez az „aranykor” egyelőre nem fog bekövetkezni, mint az álreform idején az igazi reformért, megint fölemeltem a képét: a 20. századi szocializmust sosem hirdettem meg ilyen kívánatosan.

Amikor mindenki munkás vagy legalább paraszt akart lenni, s a „középosztály” (értsd: értelmiség) likvidálása súlyosabb alakban, mint ahogy bekövetkezett, magától értetődő közmegegyezés volt, akkor mondtam ki, hogy a jövő az értelmiségi, s az osztálytalan társadalom csak mint értelmiségi társadalom valósulhat meg. Értelmiségen persze nem a régi középosztályt értettem, amelynek nem volt nálam keményebb kritikusa, hanem az újat: a parasztság, munkásnép beleömlő hőolvadását fölvevőt, amelynek a kialakulásáért szinte első soromtól harcoltam, s anélkül, hogy tudtam volna, egyik képviselője voltam.

— A háború után évekig óraadó tanárként dolgozott; ahogyan korábban iskolaorvosi rendelőjéből, most a tantermekből is laboratóriumot varázsolt. E laboratóriumból iskolautópia, új tankönyvtervek, pedagógiai tárgyú tanulmányok kerültek ki. Mi ösztönözte erre a munkára?

— A második világháború után nyilvánvaló volt, hogy a nyugati s a megbénult keleti civilizációkat egy új világcivilizáció váltja fel: gyarmatosítás s gyarmati felszabadulás folyamatának ez lesz a legfontosabb eredménye. De milyen legyen, s milyen ne legyen ennek a civilizációnak az embere, mit mentsen át, mit ne a Nyugat szelleméből, mennyit adjon hozzá a kitérített civilizációba betódult népek örökségéből: ennek a kikísérletezése minden népnek a jogában áll, s az olyanok, mint a magyar, nyugati ragaszkodásukkal, keleti lelkükkel, különösen alkalmasak lehetnek rá.

Látszólag az új tananyag felépítésével voltam elfoglalva, valóban azonban az új embert, a világcivilizáció emberét akartam a tananyagot megszabó új igény-rendszerben megépíteni. Első tanulmányom, a *Tanügy rendezése* főleg ezeket az igényeket vonultatta fel: az iskola legyen sűrített életdarab, mely az egész életre, munkák, foglalkozások körképére nyújt kilátást, s a testvériséget a magasan nivellált, egymás foglalkozását megbecsülő emberek társadalmában akarja megvalósítani. Itt hallott először a magyar közönség az ipari és mezőgazdasági gyakorlat tanrendbe iktatásáról, melyet persze csak akkor méltattak figyelemre, amikor politechnika címen mint import jelent meg.

ÖNGYILKOS REGÉNYHŐSÖK

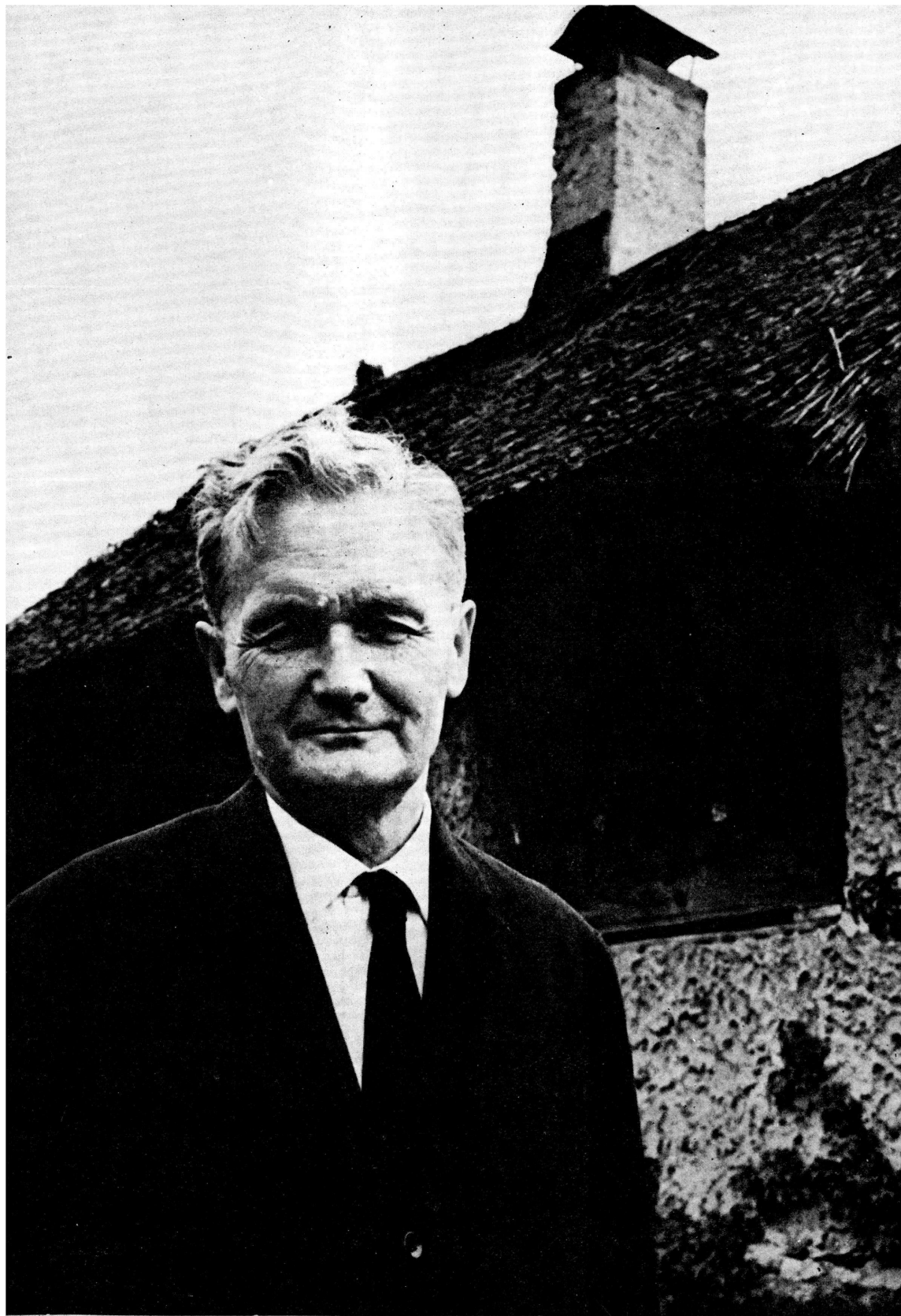
— Műveiben igen sok az önéletrajzi elem, a regényekben éppúgy, mint a drámákban. De regénybeli énje majdnem mindig megbukik: a *Bűn* Horváth Endréje, az *Egető Eszter* Méhes Zoltánja öngyilkos lesz. Miért van ez így?

— Szépirodalmi munkáim nagy részével én egy megbillent belső egyensúlyt próbáltam helyreállítani; a sötét című könyvek — *Bűn, Gyász, Örültek* — paradox módon a derút szolgálták, melyet annyi viszontagságon, elboruláson át is sikerült megőriznem. Érintői voltak életemnek, természetes, hogy a végtelenbe vágódjanak; salakkivetői, nem csoda, hogy a hős többnyire elpusztul rajtuk.

— Az *Emberi színjátéktól* az *Irgalomig*, még egy terjedelmes monográfiában is, nehéz volna megrajzolni regényírói útját. Ezért arra kérem, mondja el egy regényének: az *Iszony*nak keletkezését.

— 47 tavaszán, amikor az első érettségire vitt osztályom volt a legfőbb gondom, egy szerződést kaptam Pestről, melyet az egyik kiadó vezetője, pályám hű végigkísérője csikart ki a vállalat ügyeit intéző üzemi bizottságtól: az *Iszony* című regényemet kellett őszig befejeznem. A feladat, bár anyagi okokból nem térhettem ki előle, nem lelkesített. Az *Iszony* első egyharmada 1942-ben jelent meg, a nagy regényíró, Móricz Zsigmond folyóiratában. Móricz akkor már beteg volt, s újév napján azzal hívatott magához, hogyha regényt nem indítok a lapban, nem folytatja tovább. Ennekem a *Széchenyit* kellett a könyvnapra befejeznem, más munkák is nyomasztottak. — Honnét húzzak elő egy regényt? — szabadkoztam. — Egy valamirevaló író fejében — mondta ő — mindig kell egy regénynek lennie. S alig két hét múlva valóban sürgönyben gratulált az első folytatáshoz.

Amennyire visszaemlékszem: az *Iszonyból*, amikor vállalkoztam rá, csak egy mozdulat volt meg, a kedélyes, önelégült férfi, amint ebéd utáni ejtőzéseiben kényelmesen, szinte rátehénkedve paskolgatja ne-mesebb szövésű, idegenkedésével küzdő élettársát. Ezt a mozdulatot, viszolygást rejtettem bele egy atyafi-asszony, gazdatiszt-lány házasságának a történetébe (akiből a leírt érzés azonkívül, hogy férjét nem nagyon szerette, teljesen hiányzott); az iszony lélektani rajzába pedig, amiről már nekem is volt tapasztalatom: az érzékenység és kiválóság szenvedését a közönségesség zsiros ujjai alatt. A Széchenyi-könyv hézagában, lapzártá előtt írt részletek szeptemberig folytak a *Kelet népé*-ben; akkor meghalt Móricz Zsigmond, megszűnt a *Kelet népe*, s vele a regény is. Azóta öt év telt el. Hogy fogom az egész más körülmények közt kezdett munkát új célok, új környezet, új társadalomba esve úgy folytatni, hogy ez meg ne lássék rajta? A regény első terve szerint három részből állt: az első azt mondta el, hogy a pusztai gazdatiszt-lány, apja halála után, hogy csúszik bele a kedve ellen való házasságba, a második rész: a házasság története, az iszony kibontakozása, növekedése, a férj életébe kerülő éjszakával, a harmadik (melyet eredetileg jóval hosszabbnak terveztem) a házasság poklából kiszabadult, Akteonját szétépett lélek magára találása egy új artemiszi életben s munkakörben. A *Kelet népé*ben az első résznek sem jutottunk végére. Most a második részt egy új regény hangütésével kezdtem el, s amikor azt (milyen más természetű izgalmakkal tartva az egyensúlyt) végigírtam, akkor fejeztem be az elsőt. A műtét sikerült; a regény egyik francia kritikusa épp ezt emelte ki: mintha egy éjszaka írták volna.

Jemeth L'Arli-

Az *Iszony* keletkezése, sorsa igen feltűnő módon üt el más műveimtől. Azokat szinte egytől egyig a magam makacssága a mások ellenállása ellenében szinte szöggként ékelte bele a világba; az *Iszonyt*, kis túlzással azt mondhatom, úgy húzták belőlem ki. Móricz az első perctől nagyra tartotta, más író társaim is nógattak a befejezésére, az olvasók követelték, a kiadó szerződést tukmált rám, s attól fogva, hogy az új folytatások a *Válaszban* megindultak, számról számra kaptam a biztatást. A regény megjelenése még azon a jégpáncélon is olvasztott valamit, amibe akkor már évek óta be voltam fagyva, magánbeszélgetésben a főideológus kulák-ábrázolásom magasztalta. Külföld felé is ez törte, amennyire törhette, az utat. Csak én nem tudtam (tán épp, mert akik művem elvetették, ennek a dicséretében mutatták tárgylagosságuk) igazán megszeretni.

— Pedig a modern lélekrajz s a görögös motívumok révén nagyon közel áll a *Gyászhoz*...

— Az valószínű, hogy a nemi élettől csak vadabbá váló szüzességről s ezen át a világgal keveredni nem tudó tisztaságról aligha készült hasonló írás, a regény lélektani s mitológiai, realista s irreális része, a történet, a belőle kinövő szobor legföllebb a *Gyászban* vagy abban sem illik így egymásba.

— Melyik művét tartja a legjobbnak?

— A legnagyobb ugrás a *Tanú* volt életemben; embervilága révén az *Égető Eszter* áll szívemhez legközelebb; legtökéletesebbnek sokan a *Gyászt* tartják; külföldön (egy jellemző félreértés jóvoltából), mint a „frigiditás” regénye, az *Iszony* keltette a legnagyobb hullámverést. Hogy melyik a legjobb? Ennekem mind jó volt; a méltó továbbéléshez szükséges katarzist szolgálták.

G Ö R Ö G H A T Á S

— Nemcsak az *Iszonymnak*, de több más regényének is, a *Gyásznak*, *Égető Eszternek*, *Irgalomnak*: lány vagy asszony a főhőse. Nőalakjait mintha nagyobb szeretettel, melegséggel rajzolta volna meg, mint a férfiakat... Mondják, vannak nőies érzékenyséű, feminin lelki alkatú férfiak — ilyenek érzi-e magát?

— A művészek nagy részében van némi kétneműség. Nálam ez azért feltűnő, mert a két nemet két különböző feladatra fogtam be: a tanulmány s a dráma, a közéleti részem: a férfié; a kozmikus, ember és természet finomabb kapcsolatait éreztető, a nő-regények szóval: az asszonyé.

— Hogyan bújik át férfi-énjéből a nő-szerepekbe, hogyan történik az átkapcsolás?

— Átkapcsolásra nincs szükség: a téma ezt vagy azt mozditja meg.

— Szophoklész-naplója, görög tanulmányai, s regényeinek nőalakjai eleven, termékenyítő görög hatásról tanúskodnak. Mit tanult a görögöktől?

— A görög hatás nálam mást jelentett, mint a 18. század németjeinél. A görögökben én nem az eredményt, a klasszikus formát szerettem: — a meredek utat, a kötélhágcsót, amelyen a semmiből a dolgok tetejébe léptek. A zsenialitás útja volt ez, nem egyéni, hanem népnyi méretekben. Pajtáshagyománynak neveztem példájukat, mely civilizatorikus merevedésünkben a teremtő dilettantizmus ugrásaira bátorít. A görög szellemet Herodotosz testesítette meg előttem: az akkori óvilágokat bejáró csillogó ifjú figyelmével; Arisztophanész századunk művészetének lehetne olyan sugallója, mint Shakespeare az előzőé. A legnagyobbat, nőalakjaimat azonban Szophoklész-től s tán Olympia szobraitól kaptam: attól a férfiak fölé nőtt női nagyságot (mely szép egyiséget kínált a bennem levő férfi szenvedélynek s nőies érzékenységeknek), ezektől a becsvágyat, hogy az emberi külsőhöz ragaszkodva isteni lényeket teremthessek.

MAGYAR VERSELÉS

— A magyar verselés problémáit, a magyar ritmus jellegét már fiatalkori tanulmányaiban körvonalazta; *Sámson* című verses drámáját ilyen ritmusra írta, legutóbb pedig Nagy László költészetében fedezett fel hasonló nyomokat...

— A magyar verselés problémája: föladott költőségem hagyatéka volt; sajnáltam, hogy ez a lehetőség, mely Ady versében megnyílt, a jambusba visszazárkózó költőinkre újólag elveszett. Egy kiskötetnyi tanulmányban (*Magyar ritmus*) próbáltam ennek a verselésnek (mely a nyelv természetes szünetjeivel gazdálkodva bontotta férfias dobbanású tagokra a sort) az elveit főként a költőkkel megértetni; de csak vállvonás volt a válasz: verstan versek nélkül? A *Sámson* minden kötélananyag nélkül, a ciklopsz építkezések módjára — teljes csupaszságában mutatta be a formát, mely annyira illett a hóshöz és szöveghez. A kézirat több mint tíz évet hanyódott olvasatlan; egyes lapjai, azt hittem, el is kallódtak már; egyik lányom kezdte el betűzni, s szeretett belé. Családomban ma is ezt tartják a legkülönb darabomnak. Amikor 57-ben megjelent (bár újabb verselésünkben a forma kezdett megint helyet kapni), a költők megint csak a válluk vonták: túl dísztelen, szittyá volt nekik ez a dikció. Amióta azonban a rádióban kitűnő rendezésben bemutatták, a színészek s hallgatók megérezték, amit a céhbeliek nem. Magam meg vagyok győződve, hogy a *Sámson* olyan vívmánya lehetne, ha egyáltalán lesz ilyen, a magyar verses drámának, mint Marlowe blankverse az Erzsébet korinak.

FORDÍTÁSOK

— Az Irodalmi Lexikon szerint Önt „1949—53 között a szektás irodalompolitika hallgatásra ítélte.” Ez időben műfordításokból élt. Hogyan teltek ezek az évek? Fordított-e korábban is valamit?

— Fiatal éveimben nyelvtudásom ellenére sosem fordítottam. Az első könyv, amelynek átültetésére vállalkoztam (még nem szükségből, inkább mert megtetszett), Wilder *Caesarja* volt. Ekkoriban indultak meg özönnel az orosz fordítások. Oroszul értő fordító azonban viszonylag kevés volt, író alig valaki. Az *Iszony* kiadója, aki tudott orosz nyelvismeretéről, így bízott meg az *Anna Karenina* fordításával, egy másik kiadó Groszman szovjet író *Sztyepány Kolcsuginját* osztotta ki rám. A 49-es évet ennek a két regénynek a fordításában töltöttem. Néhány hónapon át azonban mind a két fordítás s vele fordítói pályám is veszélyben volt: az orosz fordításokat egy kiadónál összpontosították, s ott kézbe sem akarták venni a munkámat. Veres Péter közbenjárására értük el, hogy az *Anna Kareninát* végre lektorálták. A fordítás az orosz lektor véleménye szerint hibátlan volt. Az irodalmi szerkesztő szerint mint magyar szöveg döcögött, át kellett írni. Azt ma már nehéz elképzelni is, hogy ez mit jelentett. De 1950 könyvnapjára megjelent végre az új magyar *Anna Karenina*, alighanem a legolvasottabb magyar nyelvű könyv, s minthogy a fordítást az irodalmi diktátor is megdicsérte, ha voltak is akadékoskodások, szerződéssel most már el voltam látva, s a következő évben egy igen gyenge szovjet könyv fordításáért a pártfőtitkár beavatkozására József Attila-díjat kaptam... 1949—57 közt egész könyvtárnyi orosz, cseh, majd nyugati munkát fordítottam, amelyek közt volt olyan remekmű, mint az *Anna Karenina*, Alekszej Tolsztoj *I. Pétere*, később három Shakespeare-, három Ibsen-dráma, több érdemes orosz, cseh, német regény, de még több, amelyeknél magam ugyanannyi fáradsággal különbeket írhattam volna.

— Ha regények nem is, de fordító-munkával kapcsolatos műhelytanulmányok keletkeztek ebben az időben. *A kísérletező ember* című tanulmánykötetében *Gályapadból laboratórium* cím alatt sorakoznak ezek az írások...

— Akkoriban valóban gályapadra, a kenyérkereset egyhangú, napi tizenkét-tizenhat órát igénybe vevő robotjához vasalódtam. De a recept, mellyel az iskolaorvosságot, majd az óraadást a kísérletező kedv kalandjává változtattam, most is bevált, s egy csomó fordítói jelentés, hozzászólás, a prózafordítással foglalkozó szakosztályi beszámoló, a javító tollat követő, a javítás irracionális homályába bevilágító lélektani, esztétikai elemzés, a fordítás rácsain kikandító gondolat őrzi az elmebénítő robot s az önmagát védő szellem hosszú párhaját, írói pályám legkeservesebb, végül a betegséget rámhozó éveit. A bizonyos fokig egész életemre kiterjeszhető cím: *Gályapadból laboratórium* ennek a kornak az írásait köti egybe.

AZ ÉLETGYŐZELEM MŰVEI

— Drámáit, némi rosszállással, „intellektuális” drámáknak nevezik. Mi a véleménye erről?

— Én még ott tartok, hogy könyvdrámát mondanak. Amióta kiderült, hogy megfelelő előadásban szinte mind megáll színpadon is, úgy látszik, ezt a kifejezést használják, hogy ne keljen mint „igazi”

drámákkal foglalkozni velük. Én viszont azt kívánnám, bár ne kellett volna annyi igazi drámát írnom. Mint *Dráma és legenda* című előszámban annak idején megírtam, én legendának, az életgyőzelem műveinek szerettem volna látni írásaimat; a dráma (egy kései munkámat kivéve) azt jelentette, hogy a legenda elakadt, kelepcebe estem, melynek csak drámával, drámák sorával kerülhettem fölé.

— *Áruló* című drámája még mindig élénk vitákra ad alkalmat, sokan ugyanis úgy tartják, hogy főhőse, Görgey Arthur áruló volt.

— Görgey, ha követett is el hibát, nem volt áruló; bűnbakul azért kiáltották ki szívesen, mert a szabadságharc vezérkarában senki sem szerette: a romantikus táblabírák közt őt, a vegyészt, már a természettudomány szelleme érintette. A romantika önbírálatát, amely Európában s nálunk is 48 után következett be, ő már 48-ra elvégezte, s ez a romantikus szívre erőltetett fegyelem, „blazírtság” volt az, amit a nemzet az áruló szó rávetésével eldobott magától.

— Van-e lényegbevágó különbség történeti s társadalmi drámái közt?

— Nem annyira írói indulatban, a korban a különbség, amelyhez szólottak.

KIADATLAN TANULMÁNYOK

— Fellépésétől a 40-es évek elejéig egy kis könyvtárnyi tanulmányt írt. E hatalmas teljesítményhez képest a háború után már inkább mint szépíró tevékenykedett. Mi ennek az oka?

— Ez optikai csalódás. Igaz, hogy pályám második húsz évében (vásárhelyi tanárkodásom, fordítói munkám s betegségem miatt) kevesebbet írtam, de ebben a húsz évben is elsősorban tanulmányíró maradtam. A statisztika is erre vall: összegyűjtött munkásságomban a regény s a tanulmány egyaránt 300 ívre rúg, s az első s a második húsz évben írt művek közt a két műfajban egyaránt 180:120 az arány. S ha meggondoljuk, hogy korunkban a tanulmányírás mennyivel nehezebb feltételek közt folyik, s hogy újabb tanulmányaim közül 50 ív most jelenik meg először: magam se tudom mással, mint a hivatás kényszerével magyarázni, hogy ennél a műfajnál, mely annyi bajt hozott rám, végig kitartottam.

— A *Sajkódi esték* utószavában említést tett arról, hogy az ott közölt tanulmányokon kívül még egy kötetnyi olyan esszéje van, amit megjelenésre készít elő. Mikor olvashatjuk ezeket?

— Egy részük — *A vallásos érzés nevelése, a Macaulay, a Pillantás az őstörténetbe* — kiadatlan tanulmányaimmal most nyomdába kerül, másoknak az anyaga újabb tanulmányokba ment át, egyeseknek a nyugodt, „sajkódias” kidolgozására utolsó közéleti „bevetés”-em miatt nem maradt idő.

— Vannak-e közöletlen művei?

— Ha *Kiadatlan tanulmányaim* a tavaszon csakugyan megjelennek: nincs különösebb követelnivalóm a kiadókon. Legfőlebb a *Levél egy kultúrpolitikushoz* című írásom szeretném még nyomtatásban látni; nem azért, mert olyan jó, hanem mert ez volt a legnagyobb ajánlkozásom arra, amit szocialista építésnek szokás ma nevezni.

— Milyen Németh László-könyvet olvashatunk legközelebb?

— A *Kiadatlan tanulmányok* 82 ívnyi anyagát; első kötetében, ami a 44 előtti gyűjteményekből kimaradt, a másodikban, ami az azóta írtakból a *Kísérletező emberbe* s a *Sajkódi estékbe* nem került bele.

A REGÉNY VÁLSÁGA

— Van-e nagyobb különbség a regény-építés s a dráma-szerkesztés között? Kérdésem azért ennyire általános, mert közfelfogás, hogy Ön írta meg a legjobb szerkezetű, legtökéletesebb magyar regényeket és drámákat . . .

— Örülök, hogy ilyen vélemény is van, én még nem találkoztam vele. Azon valóban mindig csodálkoztam, amikor a dráma-szerkesztésről mint kivételes adottságról beszéltek előttem. Én a regény finomabb motívum-bújtatásához, bonyolult egyensúly-lebegtetéséhez viszonyítva, a drámai szerkesztést elég primitív ács munkának tartottam. Igaz, hogy én csak „tizenkilencedik századi” drámákat írtam. A formabontás felé — ha kényszerítő indulat nélkül lehetne dráma a számomra — a regényben megszokott szerkesztés színpadi kipróbálása vonzhatna.

— François Mauriac mondta, hogy „a regény válsága, ha egyáltalán, akkor épp a technikában van. A regény elvesztette a célját.” Hogyan vélekedik erről, s hogyan látja a magyar regény útját?

— A regény az újkor legnagyobb, jellemző műfaja. A természettudomány, amely mint sugalló s ellenkezőt kiváltó, az újkori szellem fejlődésére, ritmusára döntő hatással volt, a 19. századi regényt termékenyítette meg a leghatalmasabban; a 20. századi regényben már inkább a költészet, a művészi igény ellenhatása mondta a diktandót. De hogy az újkori regény az emberi szellem milyen nagy vívmánya, semmi sem bizonyítja jobban, mint hogy a nyugati modernség híres úttörői — Proust, Joyce, Musil, Kafka, Faulkner — még mindig a regényt választották terepükül. Közben (Lampedusa példa rá) a 19. századi regényforma sem „avult el”, ahol nagy tehetség, föltáratlan mondanivaló ad fényt neki — veri a kísérletezésben izzadókat. A magyar regény is rá fog találni a talpa alatt levő kincsekre, az utolsó negyedszázad ellentmondásos élményanyagára, sőt formájára: a nagy regényi anyagot lepergető kisregény, ahogy nevezni szoktam: „gyorsregény” mintha alakulna már.

DRÁMAI NAPLÓK

— *Magam helyett* című könyvének egész életművére érvényes alcíme van: Tanulmány az életemről. Attételesebb, regényekbe s drámákba szőtt vallomásai mellett, egy sorozat önéletírása van: az *Ember és szerep*, a *Magam helyett*, a *Lányaim*, a *Levelek a hipertóniáról* stb. Ezért úgy sejtem, hogy naplót is ír; ha nem is szabályos, dátumozott naplót, de fontosabb eseményeket, gondolatokat összegezõ szubjektív beszámolót... Így van-e?

— Életem legdrámáibb szakában, a harmincas években jöttem rá, hogy egy-egy drámát egy-egy napló árán is meg lehet takarítani. Ilyenkor néhány napon át mást sem tettem, csak naplót írtam, amíg tiszta égre látva, valami megállapodásra nem jutottam magammal. Ilyen „drámai naplót” nem írok többet (jele ez is, hogy a dráma kiküszöbölődött az életemből); de azt nem mondom, hogy ahol öregkori Regulám, a Hét Fok ellen (tisztaság, rend, tevékenykedés, érdeklõdés, az indulatok leküzdése, jóindulat, derû) vétségbe lelem magam, errõl nem készítek új erõ-összeszedésre sarkalló beszámolót.

KÉRDÉS AZ OLVASÓHOZ

— A harmincas évek egyik legszenvedélyesebb, legtájékozottabb olvasója volt, a *Tanú* kritikai naplójának megszûnésével azonban egyre kevesebb könyvrõl írt élménybeszámolót...

— Betegségem s az összezsugorodott munkaidõ egyik legfájdalmasabb következménye az volt, hogy keveset olvastam, jóformán csak azt, ami a munkáimhoz kellett. Az, hogy a magyar irodalom fejlõdését nem követhettem kellõképp, egyik fõ oka lett az ellenem tornyosult kartársi haragnak. Amióta nem érzem többé az írásban adósnak magam, olvasói tartozásomat törlesztem. Az ember mûveltsége, vagy ha úgy tetszik: tájékozottsága gyors századunkban 15—20 év alatt elavul; a *Tanú* s vásárhelyi tanárveim után most harmadszor igyekszem lemaradásom pótolni, lépésem a korhoz igazítani — elõször nemzedékem, aztán tanítványaim javára, most a magam örömére.

— Kik azok a fiatal írók, akiktõl irodalmunk továbbfejlesztése várható?

— Veszedelmes és igazágtalan lenne féltájékozottságommal névsor-összeállításra vállalkoznom. Csak azt mondhatom el, kiket fedeztem fel idáig magamnak. A költõk közül a legkorábban s legnagyobb örömmel Pilinszky Jánost, majd Nagy Lászlót, a *Magyar mûhely* felsorolásában 1956-ban már ott volt Juhász Ferenc, Csanádi Imre, Fodor András, Simon István neve, a *Magyar líra útjáról* szóló írásomban a Nemes Nagy Ágnesé; Tóth Eszterhez intéztem *A líráról* szóló tanulmányomat, Csoóri Sándort s Takács Imrét mint költõt s prózaírót egyforma nagy ígéretnek tartom, s Váci Mihály ritka népszerűségét sem érzem a mûvészi igény leszállítása árán megvásároltnak. A prózaírók közül Sarkadi Imre nevét jegyeztették meg elõször még a *Válasz-*

beli írásai, jelentős könyv Sánta Ferenc *Husz órája*, megértem Fejes Endre óriási sikerét, s igazat adok Somogyi Tóth Sándor tízezrekre menő olvasóinak — a „gyorsregény” műfajának ők hárman a legeredményesebb képviselői. Kitűnő elbeszéléseket olvastam Szakonyi Károly, Kamondy László, Szabó István, Moldova György tollából; örülök, hogy Hernádi Gyula mint filmíró kivágta magát igazságtalan zárlatából, s úgy hiszem, nem méltatták érdeme szerint Mészöly Miklóst sem. Mándy Iván és Karinthy Ferenc (külön jellegzetes világuk otthonos művészei), Hubay Miklós (egy modernebb magyar dráma szívós kiűzdője) már az én szemszögemből sem tekinthető fiatalnak. A hazai kritikában, úgy látom, Czine Mihály védi azt, amit kell; tanulmányíróink közt a félelmetes tájékozottságú Vekerdi Lászlót tartom a leg-
többre.

De mint mondom, ez az időszükében szenvedő s érdeklődésével másfelé csapongó olvasó névsora, nem a kritikusé. Az ég-alj-váltó, nemzedék-sorakoztató kritika, mint a ti Bori Imrétek működése is bizonyítja, különben is a fiatalabbak műfaja. S ha őszinte akarok lenni, és a legnagyobbat nem is a felsoroltaktól — hanem a mélyben rejtezőktől várom, akik a tengermély nyomását ellenerővel győzve, nagy, betetőző művekre gyűjtik erejüket.

A Z I G A Z S Á G E L K Ö T E L E Z E T T J E

— Irodalmi körökben most az „elkötelezett” jelző a legdivat-
tosabb. Elkötelezett írónak tekinti-e magát?

— Az „elkötelezett” ma, úgy látom, kitüntető jelző, s ilyenekre nem formálok igényt. „Elkötelezett” én csak az idegrendszeremben kialakult közérzettel, igazsággal szemben voltam; mint közéleti ember megbízható műszer iparkodtam lenni a nemzet s (minthogy ez nem választható szét) az emberiség kezében is.

P Á L Y A V E S Z T É S ?

— Körülbelül két esztendeje — pontosabban: az *Irgalom* megjelenése óta — nem jelent meg új műve. Azt jelenti ez, hogy nem dolgozik?

— Nem publikálok, s minthogy csak a magam mulattatására készítem jegyzetszerű kis esszéimet, úgy is mondhatom: nem dolgozom.

— Mi ennek az oka?

— Elsősorban a betegség. Négy-öt órai szellemi tevékenység (ez az, amire az írást, olvasást, levelezést, sőt beszédet beleértve képes vagyok) olyan írói üzem fenntartására, mint az enyém volt: kevés. Mint orvos szinte szövegtanilag látom az agyamat, a pusztulások nyomát, s emlékkincsem sorvadása, az írói munkában oly súlyos emlékezetbotlások kételyt kell hogy ébresszenek alakító, sőt ítélő erőmmel szemben is. Végül az a félelem is ott motoz bennem, hogy a betegség, mely a lázadás képességétől megfosztva, körülményeim s ragaszkodásom

fogságába ejtett, azt az erkölcsi hitelt is kikezdeheti, amely az emberek vezetéséhez szükséges. Van természetesen más ok is — ez csak az elegendő. Kínos magyarázatok helyett elég talán ennyi. Ha a kötelező gyanút, mellyel utolsó 15 évem termését nézem, a szakértők véleménye megnyugtatóná, tán tovább sajtolnám magam. S ha a közönség köréből jönne kissé vastagabban a moraj: „Megerszoktuk a hangozást, ha gyengül, elcsuklik is, hallani akarjuk”, elviselném a legfájdóbbat, a fiatalabb írók ellenszenvét. Így a kísérletező ember utolsó kísérletét élem: az elveszett egészség után mint lehet a pályavesztés csapását fölöt indulat nélkül, derűvel állani. Ami — maradék barátaim megnyugtatóására mondom — korántsem olyan nehéz, mint magam is gondoltam.

„MINT A KARTHAUZI IMÁJA...”

Beszélgetésünket itt kellett volna félbehagyni; minden kérdésemre választ kaptam — de erre az utolsóira csak félig: hiszen az író, ha a maga mulattatására ír is, szól valakihez. De kihez szól az, aki nem publikál többé?

A választ erre a *Negyven év* utolsó fejezetében kapjuk meg.

— A publikálás nekem sosem volt öröm — írja Németh László. — Azok közé az írók közé tartoztam, akiknek a könyveiről később derült ki, hogy nem is olyan rosszak, megjelenéskor egyre növekvő elleneséges kar azt zúgja: na most kompromittálta magát, úgyhogy ami másnak csendes elégtétel, a két fődél közé került szöveg, az én fülemben a vesszőfutás suhogását hozza. Alig 28 éves koromban készült a vers, melyben azt magyarázom, miért jobb ha inkognitó folyik le írói életem, s mint ismeretlen vándor hagyom itt (világméretben ez történt) a batyut, a művet, hogy akkor bontsák, bontogassák a csomagot, amikor én már messze vagyok. A harmincas években már kétszer is felmentettem magam (a *Tanú* megindítása s az osztrák Anschluss előtt) a fölöslegesnek érzett megalázás alól, hogy a kötelesség, a mulasztás vádja egy-egy évnyi hallgatás után nagyobb erővel dobjon a porondra. Persze ezek az évek se voltak némák, sőt az a tudat, hogy annak, amit írok, nem kell megjelennie, bátrabbá, termékenyebbé tett.

Nem a nemírásra teszek fogadalmat most sem, amikor az *Irgalom* odanyújtásával publikációim sorát lezárom. Élet-tevékenységeim közül ez volt, ami a többit is hajtotta, öngyilkosság volna a mozgásban tartó motort leállítani. Csak irányát változtatom meg. Utolsó vásárhelyi évemből maradt fenn egyik naplóm borítékán a *Chartreuse de V.* felirat. Vásárhelyi Certosa. Egy fiatal barátom, különben kiváló művész, értelmes, rokonszenves ember hosszabb látogatása hagyta bennem az elhatározást, hogy ha úgyszincs a beszédnek értelme, hagyjunk hát föl vele, s éljünk mint a karthauziak, fölfelé alkotva meg egy-egy napunk. S éltem vagy két hónapig. A karthauzi fogadalom persze akkor sem mechanikai némaságot jelentett, csak hogy semmi olyanról nem beszélék, ami *nekem* fontos. De akkor még nem voltam érett erre a szerzetességre, családom viszonyai is hazaszólitottak. Azóta betegség, a környezet közönye, elszakadás mindazoktól, akik szívesen hallgattak, megvalósította fogadalom nélkül is a Certosát körülöttem. Mind ritkábban történik meg, hogy a mondanivaló áttörje a szavakat

pötyögtető csöndet, s ha megtörténik: dadogóvá váló hangom, az arcok elidegenedése figyelmeztet, hogy fájdalmaimra nincs fül, gondolataimra felvevő szerv. A mű volt az egyetlen nyelv, melyet még beszéltem, most hogy ez is megszűnik a közlés szerve lenni: a Certosa teljesen bezárult, s az írás, ha gyakorlom, olyan lesz, mint az imádkozás.

Albert Schweitzer okolja meg Bach-könyvében a környező közöny, meg nem értés s a bámulatos, boldog termékenység szomszédságát azal, hogy Bach nem embereknek, Istennek komponált. Annak, aki már nem hisz, mint ő, a lipcsei karnagy, a személyes Istenben, ez nehezebben megy majd, később is fogott hozzá. De ha istennek a világ mögött álló, abban csak részben megvalósult s bennünk is a megvalósulásért küzdő Lehetőséget tekintjük, akkor a világtól elhagyva, de lelkünkben meg nem törve, amíg bírjuk: ennek a lehetőségnek tömjénezní, ennek egy zengő bimbáját hívni elő magunkból, mégiscsak olyasvalami lesz, mint a karthauzi imája Istenéhez.